

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет психології та соціальної роботи

кафедра практичної та клінічної психології

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «Відчуття самотності в контексті психічного здоров'я старших школярів»

«Feelings of loneliness in the context of mental health of older students»

Виконав: студент заочної форми навчання
спеціальність 053 Психологія

Бугачесвський Богдан Андрійович

Керівник канд.психол.наук, доцент Уханова А.І.

_____ підпис

Рецензент д.мед.наук, проф., завідувач кафедри
психіатрії, наркології та психології ОНМедУ

Пустовойт М.М.

_____ підпис

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 4 від 24 листопада 2020 р.

Завідувач кафедри Псядло Е. М.

_____ (підпис)

Захищено на засіданні ЕК №
протокол № від 2020р.

Оцінка / /
(за національною шкалою, ECTS,
бали)

Голова ЕК Псядло Е. М.

_____ (підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ.....	6
1.1 Поняття самотності, та чинники, які її провокують.....	6
1.2. Характеристика кризи підліткового періоду розвитку.....	11
1.3. Феномен самотності у підлітковому віці.....	16
1.4 Батьківська залученість в житті підлітка.....	22
Висновки по 1 розділу.....	26
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	31
2.1. Методологічні основи дослідження самотності у підлітків.....	31
2.2. Соціально-демографічна структура вибірки.....	36
2.3. Психодіагностичний інструментарій	38
Висновки по 2 розділу.....	44
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОТНОСТІ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ.....	47
3.1. Програма емпіричного дослідження.....	47
3.2. Аналіз і інтерпретація результатів дослідження.....	49
Висновки по 3 розділу.....	61
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	75
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Самотність як психічний стан, що має яскраво виражене негативне забарвлення, відома людству ще з античних часів. При досить частому згадуванні самотності як психологічного явища залишається актуальним вивчення її окремих проявів і взаємозв'язків з особистісними особливостями і характеристиками. В умовах соціально-економічної нестабільності прояви і наслідки суб'єктивного відчуття самотності людини стають особливо злободенними і важливими. В останнє десятиліття до проблеми самотності проявляється підвищений ін-терес з боку вихователів, шкільних психологів та соціальних працівників. Все більш очевидною стає необхідність аналізу природи і суті цього стану, специфіки його переживання і прояву в життя та діяльності [40, с. 201–205].

Актуальність теми. Самотність як стан людини існувала в усі історичні часи, проте саме наш час породив проблему самотності, як вагомий психологічний і соціальний феномен. Додатково до всіх фізичних характеристик самотність набуває суто психологічного забарвлення. Вона стає, перш за все, особистісною. У сьогоденні інакше осмислюється вплив суспільства на індивіда, і велике значення надається тому, як сама людина визначає своє становище в суспільстві в залежності від свого внутрішнього світу [62, с. 212-216].

Переживання самотності є невід'ємною складовою життя кожної людини, проте в останній час, внаслідок дії цілої низки негативних соціальних чинників, проблема самотності стала поширеною та більш болючою для всіх верств населення, особливо для дітей. Феномену самотності присвячена значна кількість літератури, але майже не досліджуються особливості переживання підлітками самотності в сучасних умовах, коли зростає рівень очікувань і звужується коло довірливого спілкування [54, с. 96-99].

Тобто при наявності достатньої кількості робіт, присвячених проблемі самотності, проблема підліткового почуття самотності та його впливу на формування особистості в підлітковому віці, приділялась недостатня увага. Тому вивчення самотності в контексті психічного здоров'я старших школярів є актуальним завданням сучасної психологічної науки.

Мета дослідження: дослідити проблему самотності у старших школярів.

Для написання дипломної роботи перед нами постали такі **завдання:**

1. провести аналіз теоретичних аспектів проблеми самотності у підлітків;
2. навести характеристику дітей підліткового віку;
3. визначити місце батьківської залученості в житті підлітка;
4. провести емпіричне дослідження відчуття самотності у дітей старшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження: відчуття самотності підлітків.

Предметом дослідження є взаємозв'язок батьківської залученості з відчуттям самотності старших школярів.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що підлітки з низьким рівнем батьківської залученості можуть відчувати себе більш самотньо.

Методи дослідження:

- Теоретичні методи (теоретичний аналіз предмета і проблеми дослідження, поєднання історичного і логічного методів вивчення теорії питання, порівняння, моделювання, узагальнення психолого-педагогічного досвіду.)

- Емпіричні методи (спостереження, психодіагностичні методики: діагностика агресивних та ворожих реакцій людини А.Басса—А.Дарки, шкала батьківської залученості а шкала психологічного і фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження), питання стосовно об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності та анкета с запитаннями (розроблена нами для цього дослідження).

- Математико-статистичні методи: обробка результатів дослідження за допомогою критерію r Пірсона, критерія d Сомерса, критерію τ_b Кендалла, критерію β , критерію F Фішера і показника квадратичної ети η . Аналіз емпіричних даних здійснювався за допомогою статистичного програмного пакету IBM SPSS Statistics 22.0.0.

Організація і база проведення емпіричної роботи. Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Місце проведення: Одеська загальноосвітня школа №61, м. Одеса. Для участі в дослідженні взято групу підлітків 10-11 класів даної школи, яка складається з 80 осіб: 40 дівчат та 40 юнаків. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років).

Практична значущість роботи:

Прикладне значення дослідження полягає в тому, що результати даної роботи можуть бути використані в роботі шкільних, сімейних і практичних психологів, учителів для консультування батьків і учнів з проблеми дослідження, а також вони дають можливість більш ефективно розробляти профілактичні заходи по роботі з підлітками, які зазнають стан самотності.

Апробації та публікації.

Робота апробована на 76-й звітній студентській науковій конференції ОНУ імені І.І. Мечникова.

Структура дипломної роботи. Дана робота складається зі вступу, трьох розділів (2-х теоретичних і 1-го емпіричного), висновків, списку використаних джерел (128 найменування), 4 додатків, а також розміщує 3 таблиці і 3 рисунки. Загальний обсяг роботи склав 86 сторінок.

ВИСНОВКИ

Самотність - одна із складних психологічних проблем сучасної людини. Психіка, свідомість сучасної людини формується і розвивається в умовах все більш наростаючого інформаційного потоку, в процесі взаємодії з різними групами людей. Все це спонукає особистість перебувати в стані перманентної готовності до численних соціальних взаємодій. Тому поява все більшої кількості людей, що зазнають руйнівного впливу самотності, може здатися парадоксальною. На виникнення самотності впливають не тільки зовнішні соціально-економічні фактори, а й особистісні, вивчення яких дозволяє розширити цілісне уявлення про досліджуваний феномен. У науковому дискурсі самотності акцентується на тому, що швидкий розвиток високих технологій, зростаючі темпи соціальної мобільності, постмодернізація сучасного суспільства знаходяться у континуальному зв'язку із ізоляцією людини від соціуму, людини від людини. До таких процесів у площині сучасного українського суспільства додаються ще й складні наслідки соціальних трансформацій, за умов яких проблема самотності значно актуалізується.

Підлітковий вік є найскладнішим періодом у житті людини. Його часто називають періодом «бурі й натиску», періодом диспропорцій у розвитку через те, що в цей час відбуваються бурхливі зміни у фізіології та психіці дитини. Значні зрушення, які спостерігаються у всіх сферах життєдіяльності підлітка, зумовлюють його маргінальне або амбівалентне становище, оскільки підліток вже не дитина, але ще й не дорослий. У підлітковому віці на біологічному рівні відбувається глобальна перебудова організму, статеве дозрівання, тому цей період ще називають пубертатним періодом розвитку. Після періоду народження і немовлячого віку, пубертатний вік є третім періодом дитинства, коли організм знаходиться перед новим великим фізіологічним стрибком кількісного і якісного росту та різкою перебудовою більшості органів і систем. У цій пубертатній перебудові, що виражається у перетворенні дитячого організму у зрілий, провідне місце займають зміни у

статевій та ендокринній системах. Процеси статевого дозрівання пов'язані із цілісною перебудовою дитячого організму, більшої частини його органів і систем і, зокрема нервової системи і психіки. При цьому, емоційний фон підлітка характеризується нестабільністю.

У підлітковому віці більше, ніж в інших віках, зустрічаються акцентуйовані типи характеру, спостерігаються швидкі, непередбачувані і часті переходи від одного настрою до іншого: від радості до смутку, від веселощів до розпачу, від ейфорії до пригніченості. Хлопчики та дівчата підліткового віку схильні до емоцій, уразливі, імпульсивні, схильні до категоричних суджень, до недостатньо обдуманих вчинків. Таким чином, в підлітковому віці спостерігається емоційна неврівноваженість, наслідком якої підлітки відрізняються запальністю, бурхливим проявленням своїх відчуттів, пристрасністю: вони гаряче беруться за цікаву справу, пристрасно відстоюють свої погляди, готові «вибухнути» на найменшу несправедливість до себе і до своїх товаришів.

Основна особливість старшого підліткового віку – це яскравий прояв властивостей індивідуальності та неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації. Нехтування проблемою самоактуалізації з боку дорослих провокує виникнення в учнів агресивних проявів, що є причиною зниження ефективності міжособистісної взаємодії підлітків і дорослих у навчальній діяльності та суспільній поведінці. Агресивні прояви учнів підліткового віку розглядаються психологами та педагогами як одна з основних причин ускладнень, що виникають в навчально-виховному процесі. Особливо характерні вони для міжособистісних відносин між педагогами та учнями, між самими учнями і породжують різного роду деструктивні прояви - від прямих або непрямих погроз до агресивних дій. Основна особливість старшого підліткового віку - це яскравий прояв властивостей індивідуальності й неповторності особистості, активізація процесу самоактуалізації.

Підлітковий вік – це час активного формування світогляду, інтересів, системи ціннісних уявлень, розвитку рефлексії, зміни самооцінки та формування відчуття. Е. Вроно зазначає, що підліток часто переживає проблеми трьох «Н»: нездоланність труднощів, нескінченність нещастя і непереносимість туги і самотності. Підліткам надзвичайно складно за нестабільних соціальних умов здійснити перехід від дитинства до дорослого віку. Саме в цей період вони найчастіше переживають самотність, як свою непотрібність, покинутість, відторгнутість. В таких умовах пошук вирішення проблем самотності набуває особливої значущості.

В цей час найбільшої трансформації зазнає Я-концепція підлітка. Відбувається побудова нового образу Я, на який впливає зовнішнє соціальне оточення підлітка (сім'я, школа, друзі та однолітки). Підліток, намагаючись довести собі та іншим свою самостійність та унікальність, прагне до усамітнення, що допомагає йому в індивідуалізації. Все вищесказане активно впливає на процес соціалізації індивіда, яка в період кризи проходить дуже складно через зростання соціальної та моральної зрілості та його входження у нову систему відносин. Тому при недостатній підтримці з боку авторитетних для підлітка людей та референтних груп у нього може виникнути почуття непотрібності і як наслідок самотності та відчуження.

Основною причиною міжособистісних конфліктів за участю підлітка є суперечність між ставленням дорослого до підлітка як до дитини і уявленням підлітка про міру власної дорослості. Протест дитини виникає у формі неслухняності, грубості, впертості, агресивності. Ці ж прояви були присутні й у попередніх вікових кризах. Проте у підлітковому віці вони мають особливо яскравий, глибокий характер, оскільки можливості підлітка в діяльності та поведінці розширюються. При неадекватному реагуванні дорослих на конфлікт з підлітком він стає відчуженим, безконтрольним, некерованим, відмовляється від спілкування.

В даний час в сучасних реаліях стає все більш актуальною проблема батьківської залученості. Це пов'язано з тим, що в умовах соціальної

нестабільності батьки змушені першочергову увагу приділяти фінансовим питанням. В силу своєї зайнятості у батьків немає можливості присвячувати своїм дітям достатньо часу. Спілкування з батьками може бути одним з ресурсів сім'ї для збереження здоров'я, сприяючим розвитку соціальних цінностей, які озброюють молоде покоління здатністю справлятися зі стресовими ситуаціями або можуть захистити їх від несприятливих впливів.

Основними причинами самотності у підлітковому віці може бути почуття відчуженості від батьків (або нестача позитивної батьківської участі в житті дитини); неповні сім'ї, маргінальний статус (змішання ролей) підлітка в суспільстві; надлишкове очікування уваги до своєї персони; підвищення бажання виділитись, яке призводить до того, що підліток відчуває себе невдахою та відторгнутим; занижена самооцінка та загострене почуття жалості до себе, песимізм стосовно можливості бути позитивно оціненим оточуючими; почуття байдужості до життя, його беззмістовність, низькі очікування стосовно власних успіхів у навчанні, що призводить до ланцюга невдач і замкнутості; підвищена тривожність і сором'язливість; розкриття власних когнітивних здібностей, які дозволяють краще себе пізнати; зростання відчуття волі, яке лякає підлітка; прагнення до самоідентифікації.

Методологічними засадами дослідження самотності підлітків виступали теоретичні положення провідних психологічних, медичних та соціологічних підходів.

Провідні положення психодинамічних теорій визначають самотність як реакцію індивіда на неадекватне задоволення потреби в тісних людських зв'язках. З.Фрейдом говорячи про динаміку особистості, як послідовної зміни дії механізмів ідентифікації й відокремлення (відчуження), дає ключ до розуміння внутріособистісного генезису самотності. На думку К.Г. Юнга самотність полягає зовсім не в тому, що нікого немає поруч, суть його в неможливості донести до інших те, що тобі видається важливим, або відсутності однодумців. Зілбург вважав нездатність задовольнити підліткову

потребу в інтимності може привести до глибокої самотності у подальшому житті.

У неофрейдистських уявленнях про самотність основний акцент робиться на тому, що людина потерпає під тягарем свободи та прагне мати якісь стосунки з оточуючими. Е. Фромм називав потребу у зв'язку з навколишнім світом глибинною людською потребою. К. Хорні говорячи про «невротичну особистість», пов'язує її виникнення з культуральними впливами, що формують відносини суперництва, наслідками яких є ворожі стосунки між людьми, страхи, почуття емоційної ізоляції і самотності. Г. Салліван вважав, що нездатність задовольнити підліткову потребу в інтимності може призвести до глибокої самотності

В екзистенціальної психології, основні положення якої розглядають, що самотність є фундаментальною основою особистісного розвитку, однією з невід'ємних характеристик людського буття розкрито в роботах таких авторів І. Ялом, К. Мустакас, В. Франкл та Д. О. Леонтьєв. Згідно з Д. О. Леонтьєвим, переживання власної відстороненості від зв'язків з іншими людьми може мати місце як в стані фізичної (об'єктивної) ізоляції, так і в присутності інших людей, але без психологічного контакту з ними.

Соціологічні концепції покладають відповідальність за виникнення самотності на сучасне суспільство, в якому немає місця для спілкування, задоволення від причетності до того, що робиться в світі. К. Боумен, Д. Рісмен і П. Слейтер - яскраві представники соціологічного підходу до вивчення проблеми самотності. І. Ялом виділяє розглядає самотність з точки зору ізоляції. К. Боумен виділяє кілька факторів, що сприяють посиленню самотності в сучасному суспільстві: послаблення зв'язків у первинній групі; збільшення сімейної та соціальної мобільності, роблячи наголос на значення подій, що відбуваються в житті людини в зрілому віці таких, наприклад, як розлучення. Д. Рісмен і П. Слейтер пов'язують свої дослідження проблеми самотності з вивченням характеру і одночасно аналізують здатність суспільства задовольняти потреби його членів.

Таким чином, методологічними підставами дослідження самотності підлітків виступали: провідні положення психодинамічних теорій про діалектику взаємовідношень між усвідомленими і неусвідомленими мотивами особистості, неофрейдистські уявлення про самотність, положення екзистенціальної психології про об'єктивацію сенсу здорової особистості та соціологічні концепції самотності.

Дослідження феномену самотності у підлітків проводилося в кілька етапів: на першому етапі було сформовано вибірку респондентів і відібрано необхідні методики, за якими дослідження проводилось. Дослідження проводилось в період квітень-травень 2020 року. Місце проведення: Одеська загальноосвітня школа №61, м. Одеса. Для участі в дослідженні взято групу підлітків 10-11 класів даної школи, яка складається з 80 осіб: 40 дівчат та 40 юнаків. Середній вік респондентів склав 15,566 років ($SD = 1,105$ років). В якості методик дослідження було обрано наступні: методику діагностики стану агресії опитувальник А. Баса і А. Даркі, шкалу батьківської залученості та шкалу психологічного та фізичного булінгу (психометрично обґрунтовані для нашого дослідження). Також підліткам було запропоновано анкету до якої входили наступні запитання: стать, зріст, вага, вік випробовуваних, а також наявність хронічних захворювань і отримання серйозної травми або захворювання протягом останніх 6 місяців, приналежність до різноманітних гуртків, місце народження, громадянство, труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями, проживання з матір'ю, проживання з батьком, кількість братів і сестер та питання: «Зазвичай я перебуваю на самоті. В основному я полишений на самого себе» та «Відчуття самотності протягом останніх 12 місяців».

Опитування здійснювалось за погодженням з адміністрацією шкіл і після інформування педагогічного складу і батьківських комітетів, за участю шкільного психолога. Опитування було проведено з одночасним наданням можливостей допомоги та консультування (мобільний телефон, електронна пошта, адреса сторінки в соціальних мережах психолога-інтерв'юера).

Опитувальники пред'являлися фронтально – цілому класу під час одного уроку. Для забезпечення максимальної щирості відповідей і зниження занепокоєння підлітків із приводу можливості розголошення інформації, випробувані заповнювали бланки анонімно, фіксуючи тільки свої стать та вік.

На другому етапі з респондентами було проведено бесіду з поясненням термінів і понять всіх методик. На третьому етапі дослідження ми підбили підсумки анкетувань і зробили порівняльний аналіз з використанням методів математичної обробки статистичних даних.

При написанні дипломної роботи ми ставили перед собою завдання довести, що підлітки з низьким рівнем батьківської залученості можуть відчувати себе більш самотньо. Також нашою ціллю було встановити взємозв'язок відчуття об'єктивної та суб'єктивної самотності з іншими показниками психічного здоров'я старших школярів.

В результаті аналізу взаємозв'язку між шкалою батьківської залученості та відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності старших школярів зворотно-пропорційний статистично значущий зв'язок було встановлено між суб'єктивною самотністю і параметром батьківської залученості. Тобто підлітки з низьким рівнем залученості батьків у їхнє життя демонстрували вищий рівень суб'єктивної самотності. Тобто, це може значити, що наша гіпотеза була підтвержена.

На питання про об'єктивну самотність нами були отримані наступні дані: ствердно відповіли на це питання 12,7% підлітків, 33,0% респондентів відповіли, що це частково вірно і негативно відповіли на це твердження 55,3% випробуваних. На питання, що стосується суб'єктивного відчуття самотності протягом останніх 12 місяців, відповіді були наступними: ніколи не відчували самотність 20,5% респондентів, рідко і іноді 36,3% і 27,4% випробовуваних відповідно, часто відчували самотність 14,5% підлітків і 1,2% опитаних вказали, що завжди відчували самотність протягом останнього року. В результаті аналізу взаємозв'язку між об'єктивним та

суб'єктивним відчуттям самотності та питаннями нашої анкети було визначено статистично значущий зв'язок між параметром об'єктивної самотності і статтю випробовуваних. Найчастіше про об'єктивне почуття самотності повідомляли підлітки жіночої статі.

Аналіз шкали батьківської залученості продемонстрував, що найменш інтенсивно батьківська залученість в житті підлітків виявляється в перевірці домашнього завдання. Респонденти рідко відзначали відвідування батьками значущих для них заходів, що може пояснюватися тим, що батьки не можуть відвідувати ці заходи в силу своєї зайнятості на робочому місці. На думку підлітків, найбільш вираженою виявилась участь батьків у такій сфері, як обізнаність про проведення часу своїх дітей. При співвідношенні віку підлітків і показника батьківської залученості була встановлена статистично значущий обернено пропорційний зв'язок між цими двома параметрами. Це можна пояснити тим, що в міру дорослішання підлітки стають більш самостійними і необхідність в участі батьків у їхньому житті поступово знижується.

Було проаналізовано ставлення респондентів до тверджень, які стосуються психологічного та фізичного булінгу. Найбільш часто булінг виявлявся у вигляді поширювання чуток про респондентів. З психологічним булінгом стикалася майже половина опитаних школярів (44,4%), тоді як з фізичним булінгом зустрічається набагато менша кількість респондентів (3,6%). Загальна кількість підлітків, які ставали жертвами булінгу склала 45,9%. Тобто, психологічний булінг є більш поширеною проблемою в шкільному середовищі, можливо, у зв'язку з тим, що його реалізація менш санкціонована. Також було встановлено, що дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків

Було вичено взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності респондентів зі шкалою психологічного та фізичного булінгу та питанням стосовно труднощій з емоціями в спілкуванні з однолітками. Прямо пропорційні статистично значущі зв'язки встановлено було між

об'єктивною самотністю і психологічним булінгом, а також таким чинником, пов'язаним зі стосунками з однолітками, як труднощі з емоціями, які перешкоджають спілкуванню з друзями. Це означає, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками.

Також було проаналізовано взаємозв'язок між відчуттям суб'єктивної та відчуттям об'єктивної самотності та агресивністю і ворожістю респондентів. Статистично значущий прямо пропорційний зв'язок було встановлено між вербальною агресією дівчат та відчуттям суб'єктивної самотності. Тобто дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо.

Тобто, в результаті нашого дослідження було виявлено, що частіше суб'єктивну самотність визначали підлітки жіночої статі. Також було встановлено, що дівчатка страждали від психологічного булінгу частіше хлопчиків. Було також виявлено, що частіше від самотності страждали ті підлітки, які були схильні до психологічного булінгу і зазнавали труднощів у спілкуванні з однолітками. Нами було встановлено, що дівчата з високим рівнем вербальної агресії відчували себе більш самотньо. Також визначено протективну роль батьківської залученості в виникненні відчуття суб'єктивної самотності старших школярів.

Прикладне значення дослідження полягає в тому, що результати даної роботи можуть бути використані в роботі шкільних, сімейних і практичних психологів, учителів для консультування батьків і учнів з проблеми дослідження, а також вони дають можливість більш ефективно розробляти профілактичні заходи по роботі з підлітками, які зазнають стан самотності.

Перспективами подальшого розвитку в цьому напрямі є вивчення інших параметрів психічного здоров'я, які можуть бути сприятливі виникненню об'єктивного та суб'єктивного відчуття самотності сучасної української молоді. Цікавим, на наш погляд, може бути вивчення взаємозв'язку між відчуттям об'єктивної та суб'єктивної самотності та інтернет-залежністю,

ризиковою поведінкою, поведінкою із самоушкодження та суїцидальними тенденціями підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. - М.: Академический проект, 2001. - 704 с.
2. Александров Ю. В. Психологія розвитку : Навчальний посібник. Видавництво «ФОП Панов А.М.» , 2015. С 201 – 202.
3. Афифи А., Эйзен С. Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ. М.: Мир, 1982. 488с.
4. Балакірєва О. М., Бондар Т. В., Артюх О. Р. Стан та чинники здоров'я українських підлітків. К.: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. досліджень імені О. Яременка. - К.: «К.І.С.», 2011. - 172с.
5. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва : Эксмо пресс, 2000. 510 с.
6. Бахадова Е.В. Неблагополучная семья как фактор формирования девиантного поведения детей. Вопросы психологии. 2009. № 1. С. 88–93.
7. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки і контроль. СПб: Прайм - Єврознак, 2002. С. 38 - 52.
8. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: —Просвещение, 1968. – 464 с.
9. Борисенко Ю.В. Психология отцовства. Журнал практической психологии. 2007. № 1. С. 3–7.
10. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей // М.: Академический проект, 2004. 232 с.
11. Булах І. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис ... доктора псих.наук : 19.00.07 / І. Булах. – К., 2004. – 581 с.
12. Варава Л. Аналіз моделей почуття самотності як стану особистості. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. акад. С.Д. Максименка. К.: 2005. Т. 7. Вип. 5. Ч. 1. С. 59–64.
13. Вейс Р.С. «Вопросы изучения одиночества». Сб. статей «Лабиринты одиночества». М. Прогресс. 1989. 450 с.

14. Винникотт Д.В. Разговор с родителями // М.: Класс. 2007. 96 с.
15. Вроно Е.М. К вопросу о диагностике суицидального поведения при различных вариантах депрессий у детей и подростков. Научные и организационные проблемы суицидологии. М., 1983. С. 80-89.
16. Вроно Е.М. Предотвращение самоубийства. Руководство для подростков. М. 2001. 40 с.
17. Выготский Л.С. Педология подростка. Собр. соч. в 6-ти т. Т. 4. Детская психология. Под ред Д. Б. Эльконина // М.: Педагогика. 1984. С. 146-161.
18. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Орлова Л.М. Старший дошкольник та молодший школяр: психодіагностика та корекція розвитку 1998
19. Гоголева А.В. Аддиктивное поведение и его профилактика. Москва : МОДЭК. 2003. 211 с.
20. Гольман Т. И. Социальное одиночество студенческой молодежи в транзитивном обществе: управленческий аспект : диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук : 22.00.08 [Электронный ресурс] / Гольман Татьяна Ивановна. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sotsialnoeodinochestvostudencheskoi-molodezhi-v-tranzitivnom-obshchestveupravlencheskiia>.
21. Дейс Т. В., Томилова И. Н. Соотношение разных видов агрессии и особенностей межполушарных взаимодействий у младших подростков с разным уровнем агрессивности. 2010. 321 с.
22. Дмитренко О. Ю. Індивідуально психологічні особливості переживання самотності серед молоді. Вісник ДНУ. Серія: Педагогіка і психологія, 2012, вип. 18, т. 20, № 9/1.
23. Довбій Т. Ю. Проблема самотності в західній психологічній науці. екстремальної та кризової психології. 2011. Вип. 9. С. 80–89.
24. Долгинова О.Б. Изучение одиночества как психологического феномена. Практическая психология. 2000. № 4. 230 с.

25. Єрґакова Ю. Г. Місце конфлікту у період формування особистості підлітка в умовах виховання в інтернатних установах. Теоретичні і прикладні проблеми психології, No 3(32) 2013 с. 103-108.
26. Еріксон Е. Дитинство і суспільство. М.: Лабіринт, 2000. С. 134 - 136.
27. Железнякова Ю.В. Вплив суб'єктивного почуття самотності на формування адиктивної поведінки підлітків. Проблеми сучасної психології. 2014. № 1(5). С. 41–46.
28. Железнякова Ю.В. Розробка програми психологічної корекції суб'єктивного почуття самотності як чинника адиктивної молодших підлітків. «Молодий вчений». 2016. № 4 (31). С. 454-458.
29. Здоровцева Е.В. Диагностика девиантного поведения подростков в учреждении дополнительного образования // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2017. – No S1. – С. 35-38.
30. Зінченко Н. В. Підліткова агресія: захисна реакція або крик про допомогу. Поради психолога / Освіта.ua. Психологія . 2011 р. 193 с.
31. Казанская В. Душа вашего подростка. Гид-антистресс для родителей / В. Казанская.- М: Ника, 2016.-358 с.
32. Калиниченко О.А., Лактионов А.Н. О деформации ценностных ориентаций подростка-наркомана. Вестник Харьковского университета. 1990. № 344. С. 14–18.
33. Кляйн М. Детский психоанализ // М.: «Институт общегуманитарных исследований». 2010. 160 с.
34. Кляйн М. Любовь, вина и репарация. Т. II. Ижевск: ERGO, (Психоаналитические труды Мелани Кляйн в 7 томах) // 2007. 386 с.
35. Кобильченко В.В. Соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка в нормі і при патології зору: Монографія / В.В. Кобильченко. – К.: Освіта України, 2010. – 550 с.
36. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение. 1989. 256 с.

37. Кон И.С. Психология юношеского возраста. М.: Просвещение. 1979. 90 с.
38. Корчагина С.Г. Генезис, виды и проявления одиночества. Издательство: Московский психолого-социальный институт (МПСИ), 2005, 196 с.
39. Корчагина С.Г. Психология одиночества: учебное пособие. М.: Московский психолого-социальный институт. 2008. 228 с.
40. Кошкарров В. И., Бородина В. Н., Кадетова Л. А. Исследование взаимосвязи одиночества и самооценки у подростков // Сибирский педагогический журнал. 2013. № 3. С. 201–205.
41. Кузнецов О.Н., Лебедев В.И. Психология и психопатология одиночества. М.: Медицина, 1972. 337 с.
42. Лабиринты одиночества: Пер. с англ. /Под ред. Е.Н. Покровского. –М. : Прогресс, 1989. – 624 с.
43. Лашук В.Г. Дослідження особливостей переживання самотності в юнацькому віці за допомогою методу фокус-груп Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. ГС Костюка АПН України/За ред. СД Максименка.–Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.- 2009. С. 237-241.
44. Леонтьев Д. О. Дифференциальный опросник переживания одиночества (ДОПО): структура и свойства / Д. О. Леонтьев, Е. Н. Осин // Психология. Журнал Высшей Школы экономики. — 2013. — Т. 10, № 1. — С. 55–81.
45. Львовичкіна О.В. Самотність підлітка як психологічна проблема Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія. Випуск 37. — 2014. С.126-134.
46. Лящ О.П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів / О.П. Лящ.- Київ.- 2006.-23 с.

47. Малер М.С., Пайн Ф., Бергман А. Психологическое рождение человеческого младенца: Симбиоз и индивидуация // Когито-Центр, 2011. 413 с.
48. Малышева С.В., Рождественская. Особенности чувства одиночества у подростков. Вестник МГУ. С. 14. Психология. 2001. № 3. С. 63 – 68.
49. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; пер.с англ.– СПб.: Питер, 1999. – 688 с.
50. Миронець М.Г. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. Наука і освіта. 2013. № 1-2. С. 66-68.
51. Миронець М. Г. Сутність і структура поняття самотності особистості та її детермінанти. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : зб. наук. пр. — 2012. — № 11-12. — С. 308-313.
52. Михайлишин У.Б. Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків у сім'ях із різними стилями виховання // Збірник наукових праць: Теоретичні і прикладні проблеми психології. Сєвєродонецьк, 2020. № 1 (51). С. 152-167.
53. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Учебник для студентов ВУЗов, Academia, 2006. 608 с.
54. Осадча Н.О. Психолого-педагогічна характеристика підлітків та особливості переживання ними самотності «Молодий вчений» No 5.1 (45.1) 2017 р., с. 96-99.
55. Основы практической психологии / В. Панок, Т. Титаренко та ін. – К.:Либідь, 2003.– 536 с.
56. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт. — М.: Семья, 1993.
57. Пепло Л., Мицелии М., Морали Б. Одиночество и самооценка. В кн.: Самосознание и защитные механизмы личности. Самара: “Бахрах”. 2003. С. 261–281.

58. Перлман, Д. Теоретические подходы к одиночеству / Д. Перлман, Л.Э. Пепло // Лабиринты одиночества. М.: Прогресс, 1989. С. 152-168.
59. Піменова О. О. Самотність як молодіжна проблема (за результатами якісного дослідження) Український соціологічний журнал № 1-2. 2013, С. 82-86.
60. Подростковая медицина. Руководство 2-е изд.//Под ред. Л. И. Левиной, А. М. Куликова. (Серия «Спутник врача») - СПб: Питер, 2006. – 544 с.
61. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія : навчальний посібник / В. М. Поліщук– Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
62. Попелюшко Р. П. Самотність – як проблема соціалізації особистості в суспільстві. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», No2(8)/2013 С. 212-216.
63. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. 2-е изд.- Серия «Детскому психологу» СПб.: Питер, 2009. 192 с.
64. Пузанова Ж. В. Одиночество: возможности эмпирического исследования // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. 2008. № 4. С. 28-38.
65. Рибачук В. М. Особливості прояву агресивної поведінки у підлітковому віці / В. М. Рибачук // Педагогічний процес: теорія і практика. - 2015. - Вип. 1-2. - С. 147-152.
66. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становления человека. М.: Дайджест. 1994. 342 с.
67. Садлер У.А., Джонсон Т.Б. От одиночества к аномии. Лабиринты одиночества: под ред. Н.Е. Покровского. М.: Прогресс. 1989. 524 с.
68. Славина Л.С. Трудные дети // М.: Институт практической психологии. 2006. 246 с.
69. Симонова Л. Людина поруч / Л. Симонова. – М., 1989. – С. 14.

70. Слободчиков И.М. Современные исследования переживания одиночества. Психологическая наука и образование. 2007. № 3. С. 27-34.

71. Слободчиков И. М. Социально-педагогическое прогнозирование одиночества как средство предупреждения дезадаптивного поведения подростков: автореф. дисс. на получение науч. степени канд. пед. наук: спец 13.00.01 "Общая педагогика" / Слободчиков Илья Михайлович. – Екатеринбург, 2000. – 159 с.

72. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.

73. Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья»: международный отчет по результатам обследования 2009–2010 гг. [Электронный ресурс] / Под ред. Currie С и др. – Копенгаген, Европейское региональное бюро ВОЗ, 2012 г. – Сер. «Политика охраны здоровья детей и подростков», № 6. - Режим доступа: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/181551/E96444_part1-Rus.pdf

74. Спиваковская А.С. Как быть родителями: о психологии родительской любви // Москва: Педагогика, 1986. 160 с.

75. Столин В.В., Бодалев А.А. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования // М.: Педагогика, 1989. 208 с.

76. Тимченко О. В.. Самотність як соціально-психологічне явище: основні моделі та сучасні тенденції Теорія і практика сучасної психології. — 2018. — № 2. С. 70- 73.

77. Уханова А. І. Детермінанти психічного здоров'я старших школярів : дис. канд. псих. наук : 19.00.04 / Уханова Анастасія Ігорівна – Харків. мед. акад. післядиплом. освіти, 2018. – 263 с.

78. Уханова А.И. Роль родительского участия в формировании психологического благополучия старших школьников / А. И. Уханова // Медицинская психология. – 2017. - Том 12. – С.31-34.
79. Федотова Т. В. Особливості переживання самотності в осіб раннього юнацького віку. Психологічні перспективи. Випуск 26, 2015. - С. 297-307.
80. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа // М., 1999. С. 8-22.
81. Фромм Э. Бегство от свободы. АСТ. 2017. 288 с.
82. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. АСТ. 2019. 736 с.
83. Хамитов Н. Освобождение от одиночества. — М.: АСТ, Харьков: Торсинг, 2005.
84. Харламенкова Н.Е., Бабанова И.В. Стратегии самоутверждения и ценностные предпочтения одинокого человека. / Н.Е.Харламенкова, И.В. Бабанова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – №2. – С 21-28.
85. Хорни К. Невротическая личность нашего времени; Самоанализ // М. Прогресс. Универс, 1993. С. 5-220.
86. Чуносков М.О. Делінквентна поведінка неповнолітніх як об'єкт теоретичного аналізу // Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2013. № 8 (1). С. 255-260.
87. Шагивалеева Г. Одиночество и особенности его переживания студентами [Текст] : монография / Гузалия Шагивалеева. – Елабуга : Изд-во ОАО «Алмедиа», 2007. – 157 с.
88. Шалагинова К. С. Агрессия в младшем школьном возрасте: монография. 124 с.
89. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Одиночество: Соц.психол. пробл.: научно популярная литература. К. : Україна. 1991. 270 с.
90. Шваль Ю.М. Самотність: соціально – психологічні проблеми / Ю.М. Шваль, О.В. Данчева. – К., 1991.

91. Швець Г. Девіантна поведінка дітей молодшого шкільного віку // Соціально-психологічна профілактика. Психолог. 2004. № 23-24. С. 24-27.
92. Эйдемиллер Е. Г. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1990. – 192 с.
93. Элкінд Э. Эрик Эріксон и восемь стадий человеческой жизни // М.: Когито-центр, 1996. 234 с.
94. Эріксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых // М.: Прогресс. 1996. 344 с.
95. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / Карл Густав Юнг; [Науч. ред. пер. Поликарпов В. А.]. — Мн.: ООО "Харвест", 2003. — 495 с.
96. Якубова Ю.М. Родителей не выбирают: Проблемы ответственного отцовства в современной Украине // К.: АЛД, 1997. 57 с.
97. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом / [пер. с англ. Т. С. Драбкина]. – М. : РИМИС, 2008. – 604 с.
98. Ярцев Д.В. Особливості соціалізації сучасного підлітка. Питання психології. 1999. № 6. 55 с.
99. Astone N.M., McLanahan S. Family structure, parental practices, and high school completion // American Sociological Review. 1991. № 56. P. 309-320.
100. Biplob K. D. Loneliness and aggression of the adolescents in Chittagong. The Chittagong University journal of Biological Sciences, Vol. 9 (1,2), 2018. p. 153-166.
101. Buss A.H. The psychology of aggression. N. Y. and London: Associate Professor of Psychology, University of Pittsburgh John Wiley and Sons, Inc., 1961. 307 p.
102. Buitron V., Hill R.M., Pettit J.W. et al. Interpersonal stress and suicidal ideation in adolescence: An indirect association through perceived burdensomeness toward others. Journal of Affective Disorders. 2016. V. 190. P. 143-149.

103. Desforges C., Abouchaar A. The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievement and adjustment: A literature review // Research report. 2003. № 43. P. 109.
104. Deslandes R., Potvin P., Leclerc D. Family characteristics as predictors of school achievement: Parental involvement as a mediator Université du Québec à trois-rivières // MCGILL Journal of Education. 1999. Vol. 34 (2). P. 135-153.
105. Gary R. Collins, Christian Conseling: A Comprehensive Guide (Waco, Tex.: Word, 1980) 72 – 79.
106. Georgiou S.N. Parental involvement: Definitions and outcomes // Social Psychology of Education. 1997. № 1. P. 189-209.
107. Grolnick W.S., Benjet C., Kurowski C.O., Apostoleris N.H. Predictors of parent involvement in children's schooling // Journal of Educational Psychology. 1997. № 89. P. 538-548.
108. Jeynes W.H. Effects of parental involvement and family structure on the academic achievement of adolescents. Marriage and Family Review. 2005. Vol. 37 (3). P. 99-116.
109. Kendall M. A New Measure of Rank Correlation. Biometrika // 1938. V. 30. P. 81-89.
110. Laufer A., Harel Y. The role of family, peers and school perceptions in predicting involvement in youth violence // International Journal of Adolescent Medicine and Health. 2003. V. 15 (3). P. 235-244.
111. Molcho M, Nic Gabhainn S, Kelleher C. Interpersonal relationships as predictors of positive health among Irish youth: the more the merrier. Irish Medical Journal, 2007, 100:8:(Suppl.):33–36.
112. Moustakas C.E. Loneliness. New York: Prentice-Hall. 1961. 104 p.
113. Moreno C et al., HBSC Peer Culture Focus Group. Cross-national associations between parent and peer communication and psychological complaints. International Journal of Public Health, 2009, 54(Suppl. 2):235–242.

114. Nansel T.R. et al. Bullying behaviors among US youth: prevalence and association with psychosocial adjustment. *JAMA*. 2001. V. 285(16). P. 2094–2100.
115. Pearson K. On a correction, needful in the case of correlation ratio // *Biometrika*. 1911. № 8. P. 254-256.
116. Pickett W et al. Social environments and physical aggression among 21 107 students in the United States and Canada. *The Journal of School Health*, 2009, 79(4):160–168.
117. Rappaport N., THOMAS C. Resent research findings on aggressive and violent behavior in youth: Implications for clinical assessment and intervention / *Journal of adolescent health*, 2004;35:260–277.
118. Rezaei R. Teenager while growing inside the family system / R. Rezaei. – Tehran: Tehran University Press, 2007. – 55 p.
119. Risman D., Denney R., Glazer N. *The lonely crowd*. - New Haven: Yale University Press. 1950. 386 p.
120. Rogers M.A., Theule J., Ryan B.A., Adams G.R., Keating L. Parental Involvement and Children's School Achievement // *Canadian Journal of School Psychology*. 2009. Vol. 24 (1). P. 34-57.
121. Rothbaum F., Weisz J.R. Parental care giving and child externalizing behavior in non-clinical samples: A meta-analysis // *Psychological Bulletin*. 1994. Vol. 116. P. 55-74.
122. Shaldehi A.H. Using Eta (η) correlation ratio in analyzing strongly nonlinear relationship between two Variables in Practical researches // *Journal of mathematics and computer science*. 2013. Vol. 7. P. 213-220.
123. Somers R.H. A new asymmetric measure of association for ordinal variables // *American Sociological Review*. 1962. Vol. 27 (6). P. 799-811.
124. Steinberg L.S., Lamborn S.D., Dornbusch S.M., Darling N. Impact of parenting practices on adolescent achievement: Authoritative parenting, school involvement, and encouragement to succeed // *Child Development*. 1992. № 63. P. 1266-1281.

125. Sullivan H. S. The interpersonal theory of psychiatry. N.Y., 1953. P. 290.
126. Tolan P.H. Delinquent behaviors and male adolescent development: A preliminary study // Journal of Youth and Adolescence. 1988. № 17. P. 413-427.
127. Waylen A, Stallard N, Stewart-Brown S. Parenting and health in mid-childhood: a longitudinal study. European Journal of Public Health, 2008, 18(3):300–305.
128. Woodward M et al. Contribution of contemporaneous risk factors to social inequality in coronary heart disease and all causes mortality. Preventive Medicine, 2003, 36(5):561–568.